

Visszatekintés a székelykereszturi gymnasium száz évére.

— Az 1894. június 28-án tartott évváró ünnepélyen. —

I.

Megnyitó beszéd.

Tisztelt Gyülekezet! Tekintetes Tanári kar! és Kedves ifjuság!

Ez iskolai évnek középiskolánk életében nagy szerencse jutott osztályrészül. Ez iskolai évnek jutott az, hogy száz éves furdulóba essék, száz éves multa tekintsen vissza, száz év tapasztalataiból vonjon le tanuságot és ezer évre, vagy akár időtlen időkre szivjon magának újabb erőt, lelkesedést és kitartást, hogy tovább is küzdjön a haza és nemzet, az egyház és vallás culturmissiójának nagy munkájában.

Az 1794-ik évben tétettek meg az első lépések e középiskolánk létesítésére. És én, habár nem láthatatlan távolságból is, de a közelségnek még is tekintetbe vehető távolságából kísérhetvén és tanulmányozhatván egy százév alatti fejlődését és az egymás után következő időszakok cultur-kivánalmaival tartott egyenletes lépéseit, én korántsem érzek magamban kellő minősítést arra, hogy egy száz éves multnak olyan képét tárjam fel a tudványó közönség előtt, hogy abban ki ki lássa meg azt, a mit meglátni óhajt. Megteszi ezt ez intézet nagy érdemű igazgatója, ki oly képet állíthat elé, melyben ki-ki meg fogja látni azt, amit meglátni óhajt. Az én szerepem, hogy néhány következtetést vonjak le a jelen és a jövőre nézve.

Ki ne tudná, vagy legalább ki ne hallott volna amaz üldözésekről, melyek vallásközönségünket megfosztották annyi ekklézsiájától! Isten csodája, hogy még áll egyházunk! Ámde a hatás ellenhatást szült. Az üldözések golyója mindannyszor visszapattant a hithűség sziklafaláról. A hagyományos unitarius összetartás és áldozatkészség mindannyszor kijavította a kijavítható romokat, vagy új alkotásokat teremtett a romok felett. A közügy oltárához az önkénytelen adakozások áldozatával seregesen tódultak férfiak és nők, urak és szolgák, gazdagok és szegények, egyesek és testületek. Ez tette lehetővé azt, hogy vallásközönségünk három százév viharai között megfogya bár, de törve nem, áll és él. Ez tette lehetővé azt, hogy e középiskolánk egy száz év alatt három korszak alkotó, három rendbeli építkezés, tanszerekkel és tanerőkkel háromszori berendezés

által — habár nem éppen olyan tornyos, csucsives, párkányos és festett külsővel is, de belső lényegével: a tantervek érvényre emelésével, a tananyagok feldolgozásával, a tanárok akadémikus szakismeretével és odaadó ügybuzgóságával a múltban és jelenben mindenkor lépést tartott és tart ilyenmü más közintézetekkel, ásva és kapálva, ültetve és gyomlálva a haza és nemzet, az egyház és vallás ezekben a tudományok és nemes erkölcsök talaját.

Bizonyságul hívom a népeiséget, amely aránylag véve az ilyenmü más intézetek népeiségénél számban mindig nagyobb volt. Bizonyságul hívom a hatáskört, mely magában foglalja Udvarhely-, Háromszék-, Nagy-Küküllő-, Fogaras-, Maros-Torda megyéket. Bizonyságul német, szász, zsidó, oláh honfitársainkat, kik gyermekeikkel itt szereztették meg a magyar nyelv és cultura alapismereteit. Bizonyságul hívom a valláskülömbőség nélküli alapítókat és időközönkénti adakozókat, kik e közintézet culturmissiójának felismeréséből származó szeretettel és áldozatkészséggel lehetővé tették a tanerők javadalmazásának koronkinti emelését s a tanulók jutalmazását és segélyezését. Bizonyságul a magyar államban és ennek munkatereiben és közintézményeiben szétszórtan élő és munkáló honfitársainkat, kik alapismereteiket itt megszerezve, az atyai gyöngéd bánásmódban és paedagogiai oktatásban munkakedvet, sőt szenvedélyt szívtak magukba, hogy a biztos alapra felépítsék a szélesebb szakismeret, magasabb tudományok és nemesebb erkölcsök anyagaiból a szó legszentebb értelmében vett honfiuság és kereszténység ékes palotáit, melyekben a gyakorlati élet életbölcseseit elsajátítani óhajtók mindig menedéket találnak, s tudományt, erőt, bátorságot szívnak magukba az egyén, a család, az igaz magyar hazafiság munkamezőjének mivélésére... Igen... ha mindezen és még, ilyen rövidséget követelő alkalommal elő nem sorolható, hasonló bizonyságokat feltétlen részrehajlatlansággal és osztatlan igazságossággal kikérdezzük és kihallgatjuk, meggyőződhetünk arról, miszerint a ki bátorságot veszzen magának, hogy azt állítsa, hogy e középiskolának nincs *állami fontossága*, az nem részrehajlatlan igazság nevében beszél.

Legyen elég ennyi a múlt és a jelen ily halvány ecseteléséből.

És a jövő?

A múlt szüli a jelen és a jelen a jövőt. A múlt záloga a jelennek és a jelen a jövőnek. Ha a múlt megtette köteleességét, a jelen áldóan él és a jövő élete biztosítva van. Dicső elődeink szellemei, kik egy hosszú száz év alatt megteremtették és fentartották drága középiskolánkat és most itt lengtek körülünk, szálljatok be szíveinkbe, lelkeinkbe, zendítsétek meg ott a vallásosságnak, honsszerelemnek, ügybuzgóságnak és áldozatkészségnek harmonikus hurjait, hogy magasztos példáitokat követve, annyit tegyünk és áldozunk a jelen fentartásában és a jövő biztosításában, mint a mennyiti tettetek és áldoztatok a megteremtésben.

Mi vagyunk a dicső elődöknek bizományos utódai, a kik szent örökség gyanánt vettük át a közintézetet. Hogyan akarnánk hát korcs utódok lenni?! Itt — egy száz éves szoboralkotás lábainál,

itt — egy száz mértföld hosszú folyam torkolatánál, itt — e tudományok és nemes erkölcsök által megszentelt falak között térdre borulva tegyünk szent fogadást, hogy úgy legyünk megáldva maradékainkban, a mint szent örökségünket el nem pazarolva, sőt gyarapítva, átadjuk a következő száz évnek.

Halhatatlan koszorus költőnk Petőfi „A ledólt szobor“ című költeményében ezt mondja: „Jöjjön, segítsen mosni mindenik, az asszony könnyel, a férfi vérrel.“ A keresztény vallás legnagyobb apostola Pál így buzdít: „Forgolódjunk a szolgálatban, a ki tanító a tanításban, a ki intő az intésben, a ki alamizsna osztó a szelidségben, a ki előljáró szorgalmatossággal járjon, a ki máson könnyörülő vidámsággal mivelje.“ E különböző viszonyokra, de egy szellemenben mondott igék áldozatra hívnak... Az oltár készen áll felszerelve ügybuzgó tanári karral, 13 lakszobával, 7 tanteremmel, 170 számból álló népeséggel, korszerű és atyai fegyelemmel, 16,000 kötetet felülhaladó három rendbeli könyvtárral, természetan, természetrajz és tornászati szerekekkel és gyűjteménnyel... Jöjjünk az áldozatra — a tudós tudományával, a tudatlan tudvágyával, a gazdag százaival, a szegény filléreivel, a szülők gyermekeikkel, a gyermekek szorgalommal... Így — Isten és világ előtt fogadom, hogy e drága középiskolánk a kétszáz éves fordulót, mint nyolcz osztályra kiegészített főgymnázium fogja jubilálni.

Úgy legyen!

RAFFAY DOMOKOS
esperes.

II.

Visszatekintés a gymnasium történetére s egyszersmind száz éves fordulói záró-beszéd.

Most, a midőn a sz.-keresztúri gymnasium száz éves fordulójánál állunk, illő, hogy visszatekintsünk a multra.

„Ah! ki a multakat ismerné, tudná a jövőt is;
Láncszemként függ ez, mint az, a mán, szorosán!“ (Goethe).

Ki a jelenrel foglalkozik s reményt táplál a jövőre nézve, annak a multat nem lehet hanyagolni. Erőt abból kell merítenie, az irányt onnan kiindulva kitűznie. Fejleszteni a fejleszteni valókat, testet, alakot adni az eszmének, a mely az elődök agyában megszületett, de a kivitelre az időnek teljessége még nem jött el. A lelkesedés, buzgóság melegét táplálni, átvenni azt tőlük s átadni az utódoknak; szóval, átvinni a jövő százba, hogy így a régi fénynél új szövétneket gyujtsanak. Ily gondolatok között kell iennünk e gymnasium száz éves fordulójánál.

Hogy azonban tanulmányunk a jelenre hasznos s a jövőre gyümölcsöző legyen, lássuk, száz évvel ezelőtt, miként keletkezett ez iskola. Anyagi, szellemi ereje mekkora volt akkor és mekkora ma.

A sz.-keresztúri gymnasium felállításának eszméje már a 18-ik száz év elején megvolt, a mint ezt bizonyítja h.-szt.-mártoni Biró Sámuelnek 1712-ben a kolozsvári unitárius ekkleziához irt levele és ez ekkleziának erre adott válasza.¹⁾

„Látván, írja Biró S. a többek között, az ifjuságnak is ez mostani veszedelmes időkbén, nem úgy, mint kívántatott volna nevelkedéseket. Végeztük, hogy ha többet nem is, de egy celebris scholát erigálnánk ez hazánk közepette (gondolnók Székely-Kereszturra) hová mindenfelől az ifjuság elérkezhetnék, holott egy olyanforma Paedagogium is erigáltatnék, mint Hálában (Halle) stb. Ezt pedig oly indulattal fogtuk, hogy, ha az Isten újabb változást nem hoz édes hazánkra, jó helybeállítására készek vagyunk mindünket consecralni stb. Várván mindazon által előre ez iránt való kegyelmetek opinioját és projectumit is“.

„Gondolkodtunk arról is, hogy, ha csak tehetségünkkel érkezőnk Háromszéken egy, Maroszáéken második és Küküllő megyében is harmadik schola állítódnék és ezen scholákból kiszedegettetnének az jó indulatu és az említett Paedagogiumra alkalmas és érdemes, de szegény ifjak“.

E terv, az akkori terhes viszonyok miatt, nem sikerült s nem is csoda, mert ez időben kezdődik olyanszerű üldöztetésünk, mint a minőben az első keresztények részesültek, a különbséggel, hogy minket nem pogányok, de keresztények üldöztek, még pedig pogány módon. Minden javainkból kifosztattunk. III. Károly s Mária Theresia uralkodása alatt az unitáriusok minden politikai hivatalból kizárattak s csaknem megsemmisültünk volna, ha a szabadabb szellem nem kezd jelentkezni a 18-ik száz vége felé, mely aztán az 1790/91-ik országgyűlésen a magyar nyelvnek az iskolákban való tanítása elrendelését eredményezi s a protestánsok szabadságot nyernek alsóbb és felsőbb iskolák állíthatására és a tanítás módja, rendje meghatározhatására.

A Biró Sámuel tervelésétől fogva — az elnyomatás miatt — egészen 71 éven keresztül nem történt semmi lépés arra nézve, hogy az unitáriusok a Székelyföldön egy felsőbb iskolát állítsanak, legálább adatunk nincsen róla.

1783-ban Pálfi Sámuel és Antal, a keresztúr-fiszéki ekkleziák inspectorcuratorai, püspök Agh Istvánhoz és a Consistoriumhoz folyamodnak, hogy Siménfalván egy felsőbb iskolát állíthassanak. Ez sem létesült.

1789-ben a sz.-keresztúri unitárius ekkleziás kérte, hogy az ő kebelébe állíttassék a felsőbb iskola, *de csak az 1793-iki homorodalmási zsinaton* mondaték ki a végzés, hogy Székely-Kereszturon gymn. állíttassék s ennek modalitása kicsinálására főcurátor P. Horváth Ferencz mellé Kénosi Sándor Mózes kéretett fel, s egyszersmind a gyűjtés is elrendeltetett a keresztúr-fiszéki, maros-, udvarhely- és háromszéki környékekben.

¹⁾ Lásd: Ker. Magvető 1881. XVI. évf. 4 füz. 237—242. lapjain.

A gyűjtések azt eredményezték, hogy 1794-ben az építkezés megkezdett inspector-curator Pálfi Mózes felügyelete alatt.

A sz.-kereszturi unitárius ekklezsia készséggel átadta mesteri telkét, mely a gymnasium mostani udvara. E mellé szereztetett gróf Korda Zsigmondnétól és Szarka Zsigmondtól egy-egy rész. Ezek együtt tették a gymn. és az igazgatói lak telkét.

A mesteri telken levő tanteremhez ragasztattak a gymnasium szobái, a mostani templom háta megett, éppen ellenkező állásban, ahogy a gymn. mostani épülete áll. A templom mellett hátrafelé volt 8 szoba. A templom végénél hátul, a templom mellett hátranyúló részzel pedig derékszögben 4 szoba, szemben a mostani kapuval. Ezek mind földszintiek, fából építve, zsendely fedéllel.

Hogy a gymnasium szobái miként létesültek, arról némi tudomást Körmőczy János deductioja ad, a mely szerint a 4 első házat, a kaputól számítva, adta Pálfi Dénes ur, fiaival, Dénessel és Elekkel. Benczéből hordatták le. Az 5-iket egy Firtos nevű benczédi lakos építtette. A 6-ik a kereszturi ekklezsia népiskolai tanterme volt. A 7-iket Bodor Sámuel keresztúri pap építtette. A 8-ikhoz az Alsó-Siménfalviak hoztak fákat. A hátulsó sorban, a templom felől, az elsőnek derekát a Tordátfalviak hordották és rakták fel; a 2-iknek derekát az Énlakiak; a 3-iknak a Bözödiek; a 4-iket Kelemen Beniam szent-mihályi pap az apósával, Nagy Jánossal építtette.

Ezekon kívül az iskolára és a mostani igazgatói lakra, mely szintén abból az időből való, 1793—1800-ig 1950 mfrtot és 51 denárt, 122 véka gabonát, 322 szekér követ s több száz frt értékű másnemű anyagot ajándékoztak egyesek.

Az iskola stabilis fundussára a Keresztúr-körben levő ekklezsiaiak 1801-ig adakoztak 759 frt 44 $\frac{1}{2}$ krt. Ez Kolozsvárra lett beszolgáltatva. Adakoztak e közt még más körök is, de az idő távolsága és az adatok hiányos volta miatt nem tudtam e tekintetben kellő eredményhez jutni. Az e czímen történt adományok a személyi fizetések alapját gyarapították.

A gymn.-nak és az igazgatói laknak közös udvara volt, úgy szólva, szemben állottak egymással; a mi a felügyelet tekintetében sokkal czélszerűbbnek mondható, mint a mostani, levén jelenleg a két épület háttal fordítva egymásnak.

Az igazgatói lak ma is áll némi belső átalakítással, de a gymn. faépülete helyett 1818—1833-ig 16 szobából álló emeletes kőépület építtetett, t. i. a jelenlegi épület, az alsó soron a 11-ik és a felső soron a 22-ik számú szobáig. Erre 5454 Rfrtot és 16 krt adakoztak egyesek. Továbbá mész 132 szekérrel, gabona 695 véka, 62 öl kő s más épületi anyag több száz frt értékben jött bé.

Az iskolai épületnek 1868-ban 9 szobával és 2 mellékhelyiséggel történt megnagyobbítására pénzben 10,169 frt 71 krt, anyagokban pedig kétezer frton felüli értékben adakoztak egyesek.

A második tanári lak építésére 1860—1861-ben bėjött, mint egyesek ajándéka, 823 forint 51 kr., és anyagokban is száz forint értékben felül.

Összesítsük már most az adományokat, hagyományokat 1793-tól egészen máig ¹⁾

1. A gymn. épületeire és tanári szállásokra bejött pénzben	18,397	frt	89	kr.
2. Anyagok az akkori idők szerinti értékre becsülve	3,496	"	31	"
3. Könyvtárra, tanszerekre egyesektől pénzben .	2,709	"	37	"
4. Egy felállítandó iskolai kórházra alapítvány és ajándék	1,468	"	89	"
5. Alapítványok ösztöndijakra, 6-ik osztály felállítására s más iskolai czélokra összesen többek által téve ²⁾	32,520	"	68	"
6. Dersi János-féle birtok, becsértéke	60,000	"	—	"
7. Berde Mózes alapítványa pénzben	100,000	"	—	"
8. 50 tanulónak, Berde M. végrendelete szerint, naponta 3—3 czipó. Ennek, becs-érték szerint, tőkéje tehető	15,000	"	—	"
9. Br. Orbán Balázs végrendeleti hagyománya .	4,000	"	—	"
Összesen .	237,593	frt	14	kr.

Ez az egész összeg kegyes adománynak mondható.

Vagyoni állás 1893. végén.

1. A Kolozsváron kezelt kisebb alapítványok tesznek összesen	44,986	frt	72	kr.
2. Sz.-Keresztúron kezelt kisebb alapítványok tesznek összesen	9,421	"	17	"
3. Az 5-ik és 6-ik tanári székre begyűlt eddig összesen	9,367	"	70	"
4. Személyi fizetések, korpótlékok, szálláspénzek alapja, a mi a vallásközönség közpénztárában van elkülönítetlen	117,600	"	—	"
5. Dersi János-féle birtok becsértéke	60,000	"	—	"
6. Berde Mózes végrendeleti hagyománya	100,000	"	—	"
7. Berde Mózes czipó-alapítványa, ennek alapja becsértékben	15,000	"	—	"
8. Taneszközök, butorok, felszerelések a gymnasiumban, a mint a leltár mutatja, beszerzési árak	4,497	"	62	"
9. Könyvtárak, terménytár, éremgyűjtemény becsértéke	11,560	"	—	"
10. A gymn. telke, épülete, csak annyira becsülve, a megnyitit erre egyesek adakoztak	21,894	"	20	"

¹⁾ A hagyományok, adományok a gymn. történetében részletesebben lesznek leírva.

²⁾ Ezek nagyobb részben Kolozsváron s kisebb részben Keresztúron kezeltetnek.

11. A két tanári szállás becsértéke, viszonyítva a szállás-pénzekhez	6,000	frt	—	kr.
12. Br. Orbán Balázs végrendeleti hagyománya	4,000	"	—	"
Összesen	404,327	frt	41	kr. ¹⁾

Ekkora vagyonnal áll — ha mind birtokunkba jöhet — a szé-
kely-keresztúri unitárius gymnasium a cultura szolgálatában.

Érdekesnek tartom a tanulók jutalmazásáról, segélyezéséről is
megemlékezni.

1. 1815—1848-ig részint a nyárad-gálfalvi malom szombati vámja jövedelméből, melyet Szent- iványi György neje, Jármí Judith asszony ajándékozott, részint a n.-galambfalvi Sán- dor Józsefné, Finta Rákhel asszony 500 fitos alapítványa kamatjából, a mai pénz- értékbe véve	299	frt	04	kr.
2. Ágoston István alapból 1866 ²⁾ -tól maig	2,268	"	—	"
3. Fejér Márton " 1868- " "	26	"	—	"
4. Rafaj Károly " 1870- " "	188	"	—	"
5. Bedő Sándorné " 1875- " "	298	"	35	"
6. Augusztinovics Sámuel " 1877- " "	714	"	—	"
7. Mártonffy Gergelyné " 1877- " "	1,997	"	08	"
8. Orbán Balázs 500 fitos " 1877- " "	615	"	—	"
9. Koncz János " 1879- " "	3,000	"	—	"
10. Botta Györgyné " 1882- " "	260	"	—	"
11. Sándor Jolán " 1882- " "	37	"	50	"
12. Filep Zoltán " 1889- " "	12	"	—	"
13. Szabó Mihály " 1892- " "	50	"	—	"
14. Szócs Márton " 1894- " "	4	"	50	"
Összesen	9,769	frt	47	kr.

Egyesek ajándékából jrtalmul adatott még 537 " 45 "
Ezzel együtt az összes segély és jutalom 10,306 frt 92 kr.

Az ösztöndíj-alapok, a melyekből már megindult a jutalmazás,
segedelmezés, de a melyek a fennebb kimutatott összes vagyonba
bele vannak számítva, tesznek ma 17,712 frt 46 krt. Ezek, abban
az időben, a mikor egyesek által alapítványként letétettek, eredetileg
7961 frt 26 kr értékűek voltak összesen. Tehát ez alapok kamatjai-
ból, a midőn az ifjuság a már említett 9769 frt 47 krral segedel-
meztetett, még az alap is növeltetett 9751 frt 20 krral.

Károsodás is történt a lefolyt 100 éven keresztül egy pár ezer
frtnyi. Ebből tényleg csak ezer frt vezett el a nem régi időben, a
többi inkább ígéletben volt s annak is maradt e százév első felében.

¹⁾ Ez összegben levő egyes alapítványok czélja a végrendelezők, ado-
mányozók által meg van határozva s azokat más czélra fordítani nem lehet,
nem szabad.

²⁾ Az évszámok azokat az éveket jelzik, a melyekben az illető alap ka-
matjából folyóvá tétetett a segélyezés, jutalmazás.

Látók, hogy mekkora vagyonnal állunk ez intézetnél a cultura szolgálatában. Miből indult meg? Semmiből!? Nem! A nemzet, felekezet szentebb ügyeiért való lelkesedés melege által dobogásba hozott szívek tiszta érzései folytán azon nagy alapból, melyet áldozatkészségnek nevez a világ. E nagy tőkéből éltek s élnek iskoláink, egyházaink. Ezért értékesek nekünk, mert magunk állítók azokat magunknak. Könnyen az elevenbe vág, a ki nem ismeri organismusunkat, ha idomitgatás volna a célja. Idegen emlőből nem táplálkoztak iskoláink s éppen ezért tiszta a vér, a mely ereiben lüktet. Haza és nemzet hü fiaikat, jó honpolgárokat talál bennök. Vágyaink, gondolataink, cselekedeteink soha sem jöttek s nem is fognak ellenkezésbe jöni a magyar nemzet érdekeivel. Mindig előbb voltunk s leszünk magyarok és csak azután unitáriusok. Elvünk: első a haza.

Az az intézet, a melyért a fennebb elősorolt áldozatok hozattak, a melyért az ez iránti szeretet, nemcsak egy fillért vagy frtot, de sőt száz, ezer, tizezer, sőt még százezer frtot is hagyományoztat egyesek által, az az intézet életre való kell hogy legyen.

S az a székely nép, a mely és a melyből egyesek száz év alatt — viszonyítva a hírokonaink vagyoni állásához — ily eredményt mutatnak fel; az a nép, mondom, csalhatatlan jelét adta ez által, hogy a szépért, jóért, üdvösért, hasznosért tud élni s hogy van reménye a jövőben és hite, hogy nemzetének fenmaradását a tudományos műveltség biztosítja s nem fog kitöröltetni a népek sorából, de mint törekvő, igyekező helyet kér, helyet biztosít magának itt Európa keleti felében. Igen, mert élni akar s az élethez joga van, a történelem adta neki e létjogot. Szenvedések, küzdelmek között szerezte meg. A küzdelmek voltak próbakövei s e küzdelmekből megedzve, megerősödve kelt ki; erősnek mutatta magát arra, hogy megtudja tartani a hazát; tud létesíteni, fentartani oly intézeteket, a melyek közszükséget pótolnak, a melyek eszközlik, hogy ugy az anyagi, mint a szellemi téren előre haladjunk.

A székely népről azt írja jeles történészünk Jakab Elek:¹⁾ „Nem királyoktól nyerte, de hősi bátorsággal és fegyverrel maga szerezte földét, irta Constitutioit, megvédte határát másfél, Magyarországét Kelet felől egy évezreden át, melynek természeti erős izomrendszere, s ép alkotása, mint szellemi képességei őt Szent István koronája birtok területén a legbecsesebb állami erőnyaggá és hatalmi tényezővé minősíti; mely a magyar ezredek soraiba jól megtermett fiait ezrével adja, az ipar különböző ágaiiban nem egy természetes lángészt mutat fel, mely a tudománynak jeles művelőket, a birói karnak és irodalomnak sok derék munkagyőző erőt nevel s ősi földé művelésére is bőven juttat munkás kezét.“

Ez a nép a legszentebb vágyait, érdekeit a műveltséggel, az előrehaladással azonosítván, a magyar cultura terjedésében látja, tudja a jövőt biztosnak. E célra, e nép a maga kebelében, maga létesíté intézetünket.

¹⁾ Lásd: Kriza Album 20. lapon.

A tanítás megkezdéséről csak annyit tudunk, hogy a Sz. Kereszturi öreg mester, Bodor János rövidlátó levén, a Siménfalvi eklekziába tétetett át mesternek, kinek helyébe rendeltetett a.-boldogasszonyfalvi születésű Bán Péter, Kolozsváron végzett deák, tanítónak. Ez volt a gymnasiumba gyülekező ifjuságnak legelső tanítója 1793—94—1796-ig, a mikor abrudbányai Szabó Sámuel, akadémia foglalta el igazgató-tanári székét.

Hány tanulóval kezdődött az eklekzsia által átadott tanteremben a tanítás az első évben, arról adatunk nincsen, de hogy megkezdődött az 1793—94-ik isk. évben — ha kis mértékben is — azt onnan következtetjük, hogy már 1797-ben togatus deákok lesznek a tanulók közül. Kezdetben több évig nem volt beulakás.

Száz éven keresztül csak 1848, 1849-ben, t. i. a forradalom éveiben szünetelt a tanítás. E 100 év alatt — a mennyire kitesztázhattam — beiratott összesen 3292 új, kezdő tanuló. Átlag esik egy évre 32 vagy 33 tanuló. Es pedig csak az unitárius eklekziákat számítva: a kolozs-dobokai körből két eklekziából 11 tanuló, az egészenk 0.3%-a. Az aranyos-tordai körből 5 eklekziából 10 tanuló, ez 0.3%. A küküllői körből 8 eklekziából 45, ez 1.3%. Legtöbb Haranglábról, t. i. 17 tanuló. A Maros-körből 13 eklekziából 234, ez 7.1%. Legöbb Szent-Gericzéről, vagyis 67 tanuló. A kereszturi körből 30 eklekziából 1632, ez 49.6%. Legtöbb van beirva S.-Kereszturrol, t. i. 370; de ebből csak 63 unitárius s így nem vehetjük az első helyre; az, t. i. az első hely Szt.-Ábrahámot illeti, a honnan 84 tanuló iratott bé. A Homoród-körből 18 eklekziából 414, ez 12.7%. Legtöbb iratott bé Homorod-Almásról t. i. 67 tanuló. Felső-Fehér-körből 5 eklekziából 66 tanuló, ez 2%. Legtöbb Felső-Rákosról t. i. 24 tanuló. A háromszéki körből 9 eklekziából 309, ez 9.3%. Legtöbb Kálnokról, t. i. 64 tanuló. Nem unitárius eklekziákból 571, ez 17.4%.

A 107 unitárius eklekzsia közül 90 anya- és 8 filia-eklekziából új tanuló beiratott összesen 2721, ez 82.6%. Az összes 3292 új tanuló közül unitárius 2611, ez 79.3%, nem unitárius 681, ez 20.7%.

A nem magyar anyanyelvűek a 3292 új tanulóknak 5.5%-át teszik. 100 év alatt 92 német és 89 oláh, együtt 181 idegen tanulta meg a magyar nyelvet intézetünkben.

Összevéve a kezdő és megelőző évekről feljött tanulókat, 100 éven keresztül 11,310 növendék részesült tanításban. Átlag egy évre esik 113 tanuló. Ez átlagon felül van a tanulók száma 70 éven át s alul 30 éven keresztül. Legmagasabban állott 1881-ben, a mikor 195 volt a tanulók száma és mélyen alatt állott 1812-ben, amikor 32 tanulórol van emlékezés.

Hogy az unitárius értelmiség számának szaporítására, növelésére mekkora befolyással volt az intézet, az tagadhatatlan! Igen sokan ez iskola hiányában, ha a pásztorbotnál nem is, de az ekeszarvánál maradtak volna. Már pedig a nemzet ereje, sulya, értéke intelligentiájában van. Egy közelebbi egyházi és iskolai névtár szerint

Magyarországon van 108 unitárius pap, ezek közül 71 kezdette a tanulást Sz.-Keresztúron, tehát az egésznek 65·7%-a. A kolozsvári, keresztúri, tordai iskoláknál van tanár és tanító 39. Ezek közül 21 tanult a keresztúri iskolában, tehát 53·8%. Ének-vezér, néptanító 84; ezek közül 51 tanult ez intézetben, vagyis 60·7%.

1793—94-ben egy tanító vezetése alatt állott az iskola ifjúsága. Ma 1894-ben 9 ember van alkalmazva ez intézetnél.

E tanintézet növendékei közül a lefolyt 100 éven keresztül sok jeles és hasznavehető embert kapott a haza, az egyház, a kik hirt, dicsőséget szereztek e kis intézetnek, a melyben tanulásukat kezdték. Nem dicsekvésképpen, de inkább csak annak bizonyságául, hogy azokból is válhatnak emberek, a kik ilyen kis helységben kezdik a tanulást, nehányat bátor leszek ez intézet 100 éves életéből felemlíteni. Remélem, nem lesznek sértve ezzel az elhunytak emlékei, sem a még életben levők érdemei:

1802-ről Tarcsafalvi Szilveszter György, a kiből jeles theologus professor lett. 1806-ról Muzsnai ifjabb Demeter János, a ki egyik nagyobb alapítványozónk. 1810-ről N. ajtai Kovács István, kir. tanácsos, jeles történész; Szt.-Miklósi Tiboldi István, a népköltő. 1811-ről Ar. Rákosi Székely Sándor, a ki aztán püspökünk lett, történész és költő. Nem tehetem, hogy ne idézzem itt Gyulai Pálnak „Vörösmarty életrajzából“ következő megemlékezését:¹⁾

„Vörösmarty beszélt gyakran, hogy Zalánjára buzditólag, sőt példaadólag hatott egy 1823. elején a *Ilebe* című zsebkönyvben megjelent epikai kísérlet a *Székelyek Erdélyben*.“ Ki emlékszik már erre, pedig e költemény nevezetes mozzanat volt s nemcsak Vörösmartyt lobbantotta lángra, hanem Czuczort is s alkalmasint Horváth Endrere is volt némi befolyással. Ez ifju költőt, a magyar újabb eposz hirnökét Ar. Rákosi Székely Sándornak hívták.

Vörösmarty már régebben költői inspirációk között olvasta Béla király Névtelen Jegyzője Krónikáját, már forrott fejében az ősi dicsőség eposza, midőn kezébe akadt 1823 elején *Székely* kísérlete. Ösztönt, buzditást, termékenyítő eszméket merített e kis műből nagy művéhez. Ő is éppen az ősmondákkal foglalkozott, magyar mythologiai alakokat keresett, politikai eseményektől táplált hazafui lelkesedés égett szívében, s a magyar hexametert akarta megszólaltatni méltóan nagy tárgyához. Kapva kapott a kísérleten, kivált a magyar mythologiai kezdeményen, melyet annyira alkalmasnak talált tovább képezni és kiegészíteni. Sohasem feledte el, mily nagy befolyással volt reá e mű, s midőn az ő ragyogó hire mellett rég elfeledte a háládatlan közönség és irodalom Székelyt, őszinte hálával vallotta bé barátjainak, hogy mily sokat köszön Székelynek, mert nélküle később, vagy talán soha sem irta volna Zalán futását, avagy mindenesetre máskép.“ Legyen ez idézet emlékezés Székely Sándorra!

E száz év első felében tanultak még itt: n.-ajtai Darkó Mihály, tordai professor, tankönyvirő; martonosi Gálfi Sándor, népköltő; Inczei

¹⁾ Lásd: „Vörösmarty életrajza“ 50—54. lapjain.

József, Gyöngyösi István, Kiss Mihály, Péterfi Sándor, Albert János lelkészek, egyházi írók; Ny. gálfalvi Szentiványi Mihály, a „Bekecs alatt Nyárádttere“ stb. dalok írója. Kriza János, püspök, költő, a m. t. Akadémia és a Kisfaludy Társaság tagja, kir. tanácsos, kiöl azt mondja Gyulay Pál, a Kisfaludy-társaság ülésén tartott emlékbeszédében, hogy „Kriza egyik előharczóssa s hü fegyverhordozója volt költészetünk nép-nemzeti irányának, egész a diadalig.“

Itt kezdette tanulását *Berde Mózes* legnagyobb alapítványozónk; Berde Áron egyetemi tanár s akadémiai tag, Jakab Elek akadémiai tag, jeles történész s még most is iskolánk egyik legjobb barátja, Marosi Gergely, Simén Domokos, Nagy Lajos tanárok, egyh. írók. A száz év közepén s azon innen is többen, a kik közül csak Bedő Albert országos főerdőmester, dr. Iszlai Józsefet, hires fogorvost s egyetemi tanárt; Sándor Mózes kir. tanácsos, tanfelügyelőt; Kozma Ferencz kir. tanácsos, tanfelügyelőt s akadémiai tagot említem meg.

Ha visszatekintünk ez iskola száz éves életére, látom a kiinduló pontnál Szabó Sámuel igazgató-tanárt, a ki 17 évig; Koronka József igazgató tanárt, aki 50 évig állott az intézet élén. A 100 éves életnek fele az ő szemei előtt folyt le. Ritka szerencse! S az első igazgató Szabó S. 101-ik életévében halt el. Koronka Józsefnek egy hosszú tanári élete, 50 esztendője van ez iskola történetéhez forrva. Ehez hasonló több soha sem leszen! Szabó S.-nek csaknem 101 évig tartó élete, ehez hasonló pedig nehezen. Minő csodás két hosszú élet fűződik intézetünk kezdetéhez. Nemde, mintha jelezne ezzel a mindeneket tudó hatalmas Isten, hogy az intézet is hosszú életü fog lenni. Mintha mondotta volna: megsokasítom esztendőiteket, hogy lássátok virágzásnak indulni az intézetet, a melyet csecsemő korában ápoltatok, tápláltatok.

Látom a dolgok kezdetén Püspök Lázár Istvánt, a Pálffy család tagjait; azután Mihály János alkirálybirót és a legbehatóbban működő s most is élő főgondnok id. Daniel Gábor ő méltóságát; és még sokakat, a kiktől s általában az egészről, a gymnasium történetében ¹⁾ fogok megemlékezni.

A munkálkodást, az intézet iránti érdeklődést szemlélve, részemről csak hálával eltelve s tisztelettel tudok tőlük, a szereplőktől megválni s hogy mégis velök lehessenek, az intézethez fordulok és annak életéhez kötöm az én életemet. Engemet ő szült újra a szellemi élet világosságára, ugy a tanári karban levők nagy részét is. Igyekezünk a ránk bízott örökséget e válságos időkben is megtartani és, ha lehet, gyarapítva adni tovább az utódoknak.

Azok közül, a kik száz évvel ezelőtt e gymnasium bölcsője körül forgolódtak, senki sincsen ma az élők között; sőt még azok közül sincsen, a kik ez iskola életének két első tizedében tanultak itt, sőt a harmadik tizedből is alig egy-kettő. Egyik nemzedék megyen, a másik jó. Alkotásait vagy rombolásait hagyja a következőre. Es ez így volt eleitől fogva s így leszen mindaddig, mig megszűnik

¹⁾ A milleniumra fog megjelenni.

lenni a föld élete és megszűnik az ember működése. De azért az ember tervel, dolgozik, mintha örökké élne, mert munkanélküli világ, gondolkodás nélküli fő s sziv, mely a nemesebb érzelmeket nélkülözi és lélek, mely nem hevül nagy tettekre, semmit érők. A vágyak, szenvedélyek, szükségletek irányozzák az emberek eszét, szívét, kezét s e szerint különböző az egyes korszakok jelleme.

1712-ben azt írja Biró Sámuel, a már említett levelében: „Szép csendesen kezdettük forgatni vallásunk dolgait.“ Szinte azt mondhatjuk: ma erről keveset, de többet is hangosan beszélünk a magán érdekbe vágó dolgokról. Igaz, a viszonyok ma nem olyanok, mint régen; akkor a közművelődés inkább az egyházak gondjai alatt állott. Mi az erre czélzó törekvéseinkben, nem hogy segítettünk, de akadályoztattunk. Többször fosztattunk meg javainktól, hogy így, elvétetvén az erő tőlünk, megsemmisüljünk. Mindannyiszor az összetartás, az áldozatkészség megmentett. Reményünket nem vesztettük el s biztunk az igaz ügy diadalában. Nem csüggedtünk, de munkához láttunk. Világi férfaink, mint Biró Sámuel is, a vallás, nevelés-ügyével foglalkozott s *készek voltak*, a mint írja, e czélra *mindenüket consecrálmi*. Hamis fény, kétes csillogás, az igazi fényt, melyet a közboldogsáért égő szívek terjesztettek, nem nyomta el.

Távol legyen tőlem, hogy sötét színben lássam a mai fényes kort s beteges képzelődésnek adjam át magamat; ezt nem akarom, de engedjék meg azt állitanom, hogy a mai dicsőített korban a honszerelemnek, a nemzet előhaladását czélzó törekvésnek a mértéke, sokban különbözik a mult időkben éltekre alkalmazható mértéktől. Valljuk meg az igazat, ha lelkesedést akarunk meríteni, kelteni, ha a honszerelem tüzét akarjuk ápolni, ha valamely üdvös czélra fokozni akarjuk erőnket, ha valódi erkölcsi nagyságokat, erős jellemeket, önzetlen szíveket, lelkeket akarunk például felállítani, erre nézve inkább a mult idők alakjait keressük fel, úgy szólva: őseink sir-lakához járulunk, hogy a régi féynél új szövétneket gyujthassunk. Ne menjünk nagyon messze, csak a mult százév végére és e száz első felére, nemzetünk szellemóriássai termettek ez időkben, kikre szinte főszedüléssel tekinthet a mai kor gyermeke.

Fölfedezésekkel, vivmányokkal dicsekedünk. Értelmünk sokat világosodott, ismereteink sokat szaporodtak, de csaknem azon arányban hült szívéünk. Korunk inkább realis, mint idealis jellegű. Az anyagi gyarapodás a főbb szempont. E czél szolgálatára hajtjuk az erőket. A fölfedezések, találmányok értékét, jelentőségét a szerént mérlegeljük, a mint arra nézve hasznosíthatók.

Iskoláink is legyenek erősek az anyagiakban, hogy nagyok lehessenek a szellemiekben. Ez a jelszó! Dicsérendő törekvés, de a teher az erőhöz mérten alkalmazandó. Nemzettől úgy, mint egyestől annyit várhatni, a mennyit magából ki tud fejteni; mihelyt külső támogatásra szorul, önállósága veszélyeztetve van. Így felekezetünk ez iskolája is. Most a száz év végén, jóllehet e hosszú idő alatt erőnk növekedett, mégis oly követelményekkel állunk szemben, melyek erőnket csaknem felülmulják. A talaj ingadozni látszik lábaink

alatt, s mint a csüggedő tanítványok segélyért kiáltunk, de a biztató szó nem akar hangzani és egy fentartó erős kéz nem akar biztos talajra kivezetni. A kritikából bőven jutott és jut intézetünknek s a segélyből, a mely a helyzetet javítaná, semmi.

A lefolyt hosszú száz év alatt magunk s meleg érzésű alapítványozóink tartók fenn ez intézetet s most a második száz esztendő kezdetére, az első száznak végéről, egy nagy gondot viszünk által. Át kell alakítani, meg kell változtatni az intézet ábrázatát, megerősíteni anyagiakban, szellemiekben, hogy a középiskolai törvénynek megfelelő legyen. És ismét csak magunkra kell támaszkodnunk! De velünk van Isten s áldozóink, alapítványozóink szelleme. S midőn száz évi küzdelmünk éltet kér, nem halált, azzal az erős hittel és reménnyel megyünk szembe a jövővel, hogy az az élet megadatik intézetünknek. Mindnyájunknak az a hő óhajtása, a mi a nagy Kriza János püspöké volt, t. i. *„Isten vezesse erőből-erőre e mi Székely nevelő anyánkat, hogy sok ezernyi gyermeket újjá szülhessen a szellemi fensőbb élet világosságára.“*¹⁾

SÁNDOR JÁNOS
igazgató-tanár.

¹⁾ Kriza J.-nak 1875. febr. 12-én Sándor Jánoshoz irt leveléből.

A homoród-keményfalvi unitárius egyház története.

Az unitárius egyház egyetemes történelmének megírásához feltétlenül szükséges lenne, hogy minden egyes egyházközségnek története, ha nem is terjedelmesen, de legalább főbb vonásaiban megírassék. Így összegyűjthető lenne sok becses s nem kis egyháztörténelmi értékkel bíró adat, a melyek által nagy szolgálatot tennénk egyházunk anyagi és szellemi előhaladásának megismertetéséhez.

E czélt tekintve adom én is a homoród-keményfalvi unitárius egyházközség történetét.

Az egyházközség keletkezése és fejlődése.

Az egyházközség keletkezéséről nincs biztos tudomásunk, mert arról sem írott, sem szájhagyomány fönn nem maradt, de valószínű, hogy már a XVII-ik száz év elején fönállott. „Az homoród-keményfalvi unitárius szt. ecclesia „Libellus“-ában említés van egy harangról, a melyen — mint a Libellus mondja, — ez olvasható: Ma. Nr. Cor. H. K. MLCXXXV. E betük valami nevet jelentenek. A két utolsó betű pedig nem lehet más, mint Homoród-Keményfalva és az 1635-iki évszám. 1660-ban már tényleg voltak itt unitáriusok, a mit bizonyít az itt adandó egyháztörténelmi adat. Az irt 1660-ik évben Uzoni Fosztó Márton keményfalvi pap volt, az az egyén, a ki „Kesserű“ Dajka János püspök által vezérelt s az unitárius papokat Háromszéken 62 ecclesiából kiüzött hadak garázdálkodásait az Olt és Feketeügy vize melletti ecclesiáknak tudtul adta. E hadaknak éppen azért Szt.-Iványba s több idébb levő falukba ellene állottak és nem bocsátották be. Ezért őt megfogták s mezitláb a koci után kötötték s úgy hurczolták Fejérvárig és ott elbocsátották. Ezen dolgokról Radecius Bálint püspöknek ő vitt hirt először. Azután Udvarhelyszéken paposkodott 1660-ik esztendeig, a mikor a török porta ellen támadó Rákóczy Györgynek elvesztésire küldetett sok tatárok Udvarhelyszéket égetvén s rabolván, keményfalvi papságában, hogy magát rabul az erdőben meg nem adta, egy hegyes törrel oltalmazódván ellenök négyen, kikkel tusakodott, 120 esztendő korában nyilakkal meglövöldözték s ott halt meg¹⁾

¹⁾ Lásd Csegezy László: Egyháztört. adatok Uzoni Fosztó István nemzeti leszármazásáról. Ker. Magv. XXII. 1887, 3. füz. 196. lap.